MÜSLÜMANLAŞ(TIRIL)MIŞ ERMENİLER

KONFERANS TEBLİĞLERİ

KASIM 2013

HRANT DİNK VAKFI
HRANT DINK FOUNDATION
ՀՐԱՆՏ ՏԻՆՔ ՀԻՄՆԱՐԿ

Müslüman Ermeniler Bir Paradoks mu?

RUBINA PEROOMIAN

İngilizceden çeviren
GÜROL KOCA

And Those Who Continued Living in Turkey after 1915 [Ve 1915'ten Sonra Türkiye'de Yaşamaya Devam Edenler][1] başlıklı kitabımda, 'Ermenilik' kavramının dönüşümünün, yani Soykırım sonrası Türkiye'sinin hızla değişen atmosferi içinde Türk-Ermeni kimliğinin dönüşümünün izini sürmeye çalışmıştım. Bir başka deyişle, ortak tarihe dair anıların, Türkiye'de sürekli olarak ayrımcılığa uğrayan ve baskı gören bu etnik azınlığın temel bir kimlik unsuru olarak nasıl evrildiğini; bu tarih temelinde, Soykırım'a dair korkunç anıların Soykırım'dan kurtulan Ermenilerin çocukları ve torunları arasında varlığını nasıl sürdürdüğünü irdelemeye ve Hıristiyan, Müslüman veya Müslümanmış gibi görünüp gizlice Hıristiyanlık âdetlerini sürdüren Türkiyeli Ermenilerin etnik kimliğinin oluşumunda, bu etkenlerin nasıl bir rol oynadığını ortaya çıkarmaya çalışmıştım. Kitabımda özellikle, kendilerine eziyet edenlerin dinini gönüllü olarak veya zorla kabul eden, bu dini benimseyen veya benimsemiş görünen Müslüman Ermeniler üzerinde durdum. Kitabın, Müslümanlığa geçiş meselesiyle ilgili bölümünün başlığı, bir soru cümlesiydi: 'Müslüman Ermeniler, Bir Paradoks mu?' Bu meseleyle ilgili ilk akademik araştırmada, yani yıllara yayılan gözlem ve genel okumalara dayanan bu çalışmada cevapsız kalan sorular var. Soykırım'da yetim kalıp Türkleştirilmiş çocuklar ve zorla kaçırılmış kızlar olduğunu biliyordum. Bu çocuklardan doğan kuşaklar salt Türk, Kürt veya Arap'tı benim için. Türkiye'de hükümetlerin dış dünyayı inandırmayı amaçladığı şey buydu en azından. Sonra, Türkiye genelinde Müslüman Ermenilerin varlığına ve izlerine ilişkin bilgilerin, sınırların dışına sızması büyük bir şaşkınlık yarattı. Aslında Müslüman Ermeni olgusu bir paradoks, bu adlandırma bir oksimorondu benim için. 'Ermeni' ve 'Müslüman', yan yana gelmesi imkânsız iki sözcük gibi duruyordu.

Ermenilerin Müslümanlığa zorla veya 'gönüllü olarak' geçişlerinin ilk örneklerine tarihi Ermenistan'da ve Ermeni halkının Osmanlı hâkimiyeti altında yaşadığı yüzlerce yıllık dönem içinde rastlanıyor. 2013 Haziranı'nda yapılan 9. IAGS (Uluslararası Soykırım Araştırmacıları Birliği) Konferansı'nda sunduğum makalede,[2] Türk-Ermeni ilişkilerinin zamansal

[1] Rubina Peroomian, *And those who Continued Living in Turkey after 1915, The Metamorphosis of the Post-Genocide Armenian Identity as Reflected in Artistic Literature* (Yerevan: Soykırım Müzesi Enstitüsü, 2008, tekrar basım 2012).

[2] "The Symbiotic Relationship between Turks and Armenians, An Obstacle against Healing and Reconciliation", 19-22 Haziran 2013, Siena, İtalya.

parametrelerini, bu ilişkinin karşılıklı algılar, hatta özkimlik üzerindeki etkilerini tanımlamaya çalışmıştım. Makalede, savaş alanındaki ilk temas ve iç savaşta yaygınlaşan terörün damga vurduğu bu ilişkinin, önce fatih ile fethedilen, sonrasında da yöneten ile yönetilen ilişkisi halini aldığını ileri sürüyorum. Bu ilişki, hükümetin azınlıklarla ilgili politikalarıyla şekillenmiş, etnisite, din, kültür, gelenek ve tarih açısından birbirinden tamamen farklı bu iki halk arasında geçici bir çözüm dikte eden sosyal algı ve davranışlarla sürdürülmüş ve pekiştirilmişti. Makalemde, Türkler ile Ermeniler arasındaki bu amansız sembiyotik durumun, ilişkilerin iyileşmesi ve bir uzlaşma sağlanmasının önünde engel teşkil ettiğini göstermeyi amaçlamaktaydım.

Bu ilişkinin genelinde, Ermeniler Türkleri ve Kürtleri korkunç caniler olarak görmekteydi. (Bu arada hemen belirtelim, Kürtler daha düne kadar ayrı bir etnik grup olarak kabul edilmemekte, 'dağ Türkleri' olarak nitelendirilmekteydi.) Keza, Türkler de Ermenileri kâfir veya gâvur, Müslümanların köleleri, yani reaya ve fellah olarak görüyordu.[3] Bu psikolojik klişeleştirme alışkanlığı devam etti ve bu klişeler, Carroll McC. Lewin'ın belirttiği gibi, soykırım davranışının ortaya çıkışında saldırganlığın ve itaatin toplumsallık özelliği ve patolojik koşulların rolü tamamen gözardı edilerek, her iki tarafta da ulusal bir özellik olarak algılanır oldu; bu patolojik koşullar da bizatihi tarihsel, kültürel ve toplumsal yapıyla alakalı etkenlerin kümülatif bir sonucudur.[4]

Bu ilişkinin denklemini basitleştirmekten kaçınmak için, on yedinci yüzyıldan itibaren Ermeni tüccarların sayısında görülen artışı, Osmanlı İmparatorluğu'nun maliye ve sanayiinin cazibe unsurları olan emirler, çelebiler ve hocaları[5] ve Türk yetkililer ile genel olarak toplumda Ermeni tüccarlara karşı gelişen kıskançlık duygusunu da konunun içinde değerlendirmem gerekti. Bu duygu çoğunlukla nefret ve kötü niyet biçiminde tercüme edilmiş, Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkide ek bir etmen haline gelmiştir.

Makalemde Osmanlı İmparatorluğu'nun on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarındaki iktisadi, siyasi ve sosyal gerilemeyi tartışıyorum. Bu dönem, Ermeni toplumunda gözlemlenen kültürel ve siyasi canlanmayla çakışır. Bu canlanmayla birlikte Ermeniler reform taleplerini dile getirmeye başladı. Mütecaviz hareketlerin artması üzerine, Ermeniler umutsuzca, silahlı tedbirlere başvurdular. Ermenilerin bu eylemleri, 'isyancı' olarak adlandırdıklarının sesini kesen Türk demir yumruğunun

[3] Peroomian, s. 206.

[4] Carroll McC. Lewin, , *American Anthropological New Series* 94/1 (Mart, 1992), s. 161-66.

[5] Bu mevki sahibi Ermeniler, Batı Ermeni toplumu içindeki rolleri ile hükümetle ilişkileri için bkz. Vahe Oşagan, "Modern Armenian Literature and Intellectual History from 1700 to 1915", *The Armenian People, from Ancient to Modern Times* içinde, der. Richard G. Hovannisian, c. II (New York: St. Martin's Press, 1997), s. 140-42.

giderek artan baskısıyla karşılaştı. Bu baskı yer yer katliamlar, Ermeni topluluklarının zorla Müslümanlaştırılması ve Ermeni devrimcilere karşı işlenen zulümler (iğrenç koşullardaki zindanlarda hapis, işkence, asılarak idam) şeklinde kendini gösterdi. Dönemin Ermeni popüler kültürü ürünleri, şarkılar, deyişler ve anektodlar korku, nefret, acz, hüsran, hatta intikam duygularıyla bezeli karmaşık bir kolektif ruhun tezahürleridir.

Böyle bir ortamda bireylerin, ailelerin, hatta bütün bir köyün Müslümanlığa geçmesi, kötü muamelelerin kaynağını ve Ermeniler ile hâkim konumdaki Müslüman toplumu arasındaki o meşum farklılığı yok etmek için başvurulacak son çare olmuştu. Ermeni tarih literatüründe kitlesel din değiştirme vakalarından söz edilir ama sonraki kuşakların izi sürülüp, ilgili kişilerin akıbetleriyle ilgili değerlendirmelerde bulunulmaz. Bu Ermenilere, etnik sınırlar kapatılmıştır. Dönme ve ulusal zaiyat olarak nitelendirilmişlerdir. Yakın zamanlara kadar, Osmanlı İmparatorluğu tarihindeki en eski kitlesel din değiştirme olaylarından biri olan Hemşinli Ermenilerin durumundan söz eden veya bu olayı hatırlayan var mıydı? Ne gariptir ki, yalnızca süregiden eziyetlerden kurtulmak için veya yıkım korkusundan dolayı yaşanan bu din değiştirme olaylarının zaman içinde samimi bir Müslümanlaşma sürecine dönüşmüş olduğunu bugün açıkça görüyoruz. Bu yeni din, Ermeniler arasında yavaş yavaş kök salmıştı. Zaman ve çevresel koşullar, bu dönmeleri ve onların sonraki nesillerini imanlı Müslümanlara dönüştürmüştü.

Ermenilere Sultan II. Abdülhamid'den beri (1894-1896 Hamidiye katliamlarını hatırlayın) sürekli olarak uygulanan yok etme politikası, 1915'te başlayan katliam ve tehcirlerde doruk noktasına ulaştı. Müslümanlığa geçiş, Ermenilere mutlak idam hükmünden kurtulmak için bir seçenek olarak sunulmaktaydı.[6] Cumhuriyet döneminde ise, mutlak bir ölüm tehdidi olmasa bile süreklilik arz eden ayrımcılık ve zulüm de, daha ziyade bireysel düzeyde, isteyerek veya gönüllüymüş gibi görünerek din değiştirmeyi zorunlu kıldı.

Bu zorla veya 'gönüllü olarak' din değiştirme olaylarının sonucunda, bugün yüz binlerce, belki de daha fazla Ermeni kökenli Müslüman'la karşı karşıyayız. Bu insanlar, Müslümanlaştırılmış Ermenilerin ve Müslüman evlerine veya Türk yetimhanelerine alınıp Türkleştirilmiş Ermeni çocuklarının torunları. Bu çocukların çoğu ileride kökenlerini hatırlayacak

[6] Ermenilere tehcir karşısında Müslümanlığa geçiş seçeneğini önce yerel yönetimler sunmuştu. Müslümanlığa geçenlerin samimiyetinden şüphe duyan darbe hükümeti (zira bu yolu seçen ve zulümden kurtulan Ermenilerin sayısı, amaçlanan şeyi geçersiz kılmaktaydı), bu seçeneği ortadan kaldıran bir emir çıkardı. Müslümanlığa geçen bazı Ermeni aileler sınırdışı edildi, din değiştirmek isteyen kadınlara ise Müslüman bir erkekle evlenme zorunluluğu getirildi.

yaştaydı; daha sonra çocuklarına veya torunlarına kimliklerini ifşa ettiler. Kaçırılan genç kızlar Müslüman evlerinde eş, kuma veya seks kölesi olarak tutuldular, damarlarında Ermeni kanı taşıyan ve bu kanı kendinden sonraki kuşaklara aktaracak çocuklar doğurdular. Ve bu insanların sayısı hiç de az değil. Fethiye Çetin, annesi Ermeni olan bir aile dostunun kendisine şöyle söylediğini aktarıyor: "Bizim bölgede o 'bozuk ırk'tan olmayan aile yoktur. Soyu bozuk olmayan tek bir kişi bile yoktur."[7] Ermenilerin, hatta Müslüman Ermenilerin bile nasıl algılandığını açıkça ortaya koyan bir örnek bu.

Genel olarak Ermeni olduğu bilinen veya bilinmeyen Müslümanlaştırılmış Ermeniler veya Ermeni soyundan gelen Kürtler, Türkler ve Aleviler, Türk toplumunun hatırı sayılır bir kesimini oluşturmaktadır. Toplumu homojen gibi göstermek adına uzun zamandan beri gözardı edilen veya bastırılmış olan bu unsur, son yıllarda dile gelmeye başladı ve giderek daha fazla gündeme getirileceğe benziyor. Kendi kimliklerinin izini süren çağdaş Türk düşünürler ve entelektüellerin, cesur Ermeni aktivistler, yazarlar ve gazetecilerin, ve Hrant Dink'in insanüstü çabaları sayesinde, bu melezlerin kimliği, duyguları, korkuları ve kırgınlıkları hararetli tartışmaların konusu haline geldi.

Türkiye değişim yolunda ilerliyor. Bugün insanların Ermeni atalarından söz etmeleri eskisi kadar büyük bir tabu değil. Müslümanlığa geçerek soykırımdan sağ kurtulmuş olan Ermenilerin sessizliğini, onlardan doğan ikinci ve üçüncü kuşaklar bozdu. Onlar aile geçmişlerinde keşfettikleri hikâyeleri anlatıyorlar veya kendilerine farklı davranıldığı, Müslüman camiadan veya kapı komşularından hiçbir zaman tam olarak kabul görmedikleri gerçeğini dile getiriyorlar. Nüfus cüzdanlarında yer alan ve kimliklerinin üzerine şüphe dolu bir gölge düşmesine neden olan şu rahatsız edici 'mühtedi' nitelemesi var bir de tabii... İnsanın kendini bu şekilde ifşa etmesi, en hafif tabirle, sancı verici bir süreç.

İnsan kimliğini yalnızca salt kişisel özelliklerine (toplumsal cinsiyet, eğitim vb.) göre değil, grup ilişkilerine (etnik ve kültürel arkaplan, ırk, din, dil, yani anadili ve ilişkili olduğu bir grupla ortak tarihine) göre de tanımlamaya ihtiyaç duyar. Kökenlerinin farkında olan birçok Müslümanlaştırılmış Ermeni, kimliğini tanımlamakta zorluk çekmektedir. Bazıları bu tanımlamayı, olumsuzlama yoluyla yapar, "Biz Ermeni değiliz, Türk değiliz,

[7] Peroomian, s. 142. Ermenilerden 'bozuk ırk' olarak söz edilmesine ve Ermeni kanının Türk ırkını bozduğu biçimindeki tabirlere daha sonraki dönemlerde rastlanır. Tehcir sırasında, Ermeni bir kızı eş olarak almak veya kaçırılmış genç bir Ermeni erkeği ailenin kızıyla evlendirmek, Türkler, Kürtler ve Araplar arasında olağan, çoğunlukla da rağbet gören bir uygulamaydı. Bu konuyla ilgili tartışma için bkz. s. 104-5. Kanımca, ırksal üstünlük duygusu *Rassenschande*'nin etkisiyle gelişmiştir. Nitekim, 1930'ların sonlarında Tükiye'de Nazi ideolojisi son derece popülerdi.

Kürt değiliz" derler. Peki, geriye ne kalmıştır? Bu bizatihi bir bilmece, kendileri için bile.

Günümüz Türkiye'sinin nispeten rahat atmosferinde yaşayan genç ve eğitimli dördüncü kuşak mensupları, kimliklerinin şekillenmesini etkileyen bu belirsiz tanımı tatminkâr bulmuyor. Hükümetin azınlık politikalarının bu konuda açık bir alan bırakmaması gibi bir sorun da var. 'Mühtedi', 'gâvur', 'gâvuroğlu gâvur', 'gâvur piçi' gibi sözler hâlâ kullanılıyor. İsminin anılmasını istemeyen 17 yaşındaki bir kız, "İki taraftan da dışlanmışız" diyor. Kızın soykırımdan kurtulan büyükdedesi ve ninesi Müslüman olarak ölmekten kurtulmuş. "Türkler ailemize 'gâvur' diyor, tehcir edilmediğimiz için, Müslümanlığa geçtiğimiz için Ermeniler de 'Dacig' diyor."[8] Sınıf arkadaşlarının kendi soyuna duydukları nefretten dolayı korkuya kapılmış. Sınıftakiler onun yanında, atalarının Ermenileri öldürdüğünü ve yedi Ermeni öldürenin cennete gideceğine inandıklarını, böbürlene böbürlene anlatıyormuş. Bugün bu çocuklara hâlâ aynı şeyler söyleniyorsa, onların da cennetteki yerlerini garantilemek için yedi Ermeni öldürmekten çekinmeyeceklerini düşünmek, bu kız için çok yıkıcı bir şey. Psikolojik klişeleştirme hâlâ sürüyor.

Almanya'da yaşayan dindar bir Müslüman olan Hacı İbrahim gibi biri için ulusal kimliğini tanımlamak çok daha karmaşık, içinden çıkılmaz bir iş: "Anadilim Kürtçe. Kendimi Kürt hissediyorum. Kökenim Ermeni. Annemle babam tam Ermeni. Bir Kürt köyünde büyüdüm. Tek kelime Ermenice bilmem... Almanlar kimliğimi ve tabiyetimi sorduğunda Türkiyeli olduğumu söylüyorum. Anadilim Kürtçe. Kimliğim Ermeni. Dinim İslam."[9] Birçok Müslüman Ermeni, kökenini bilmemekten ve bastırmak noktasından, Ermeni kimliği unsurunu yavaş yavaş kabul etmeye doğru bir dönüşüm yaşamıştır. Ermeni kimliğinin din dışındaki unsurlarını demek daha doğru olur, çünkü bu insanların çoğu dinine bağlı birer Müslüman. Burada söz konusu olan, güle oynaya yaşanan bir dönüşüm değil, bir şok, istenmeyen bir keşif, bir kriz olarak yaşanan bir dönüşümdür.

Aile tarihlerinin yeniden ortaya çıkışının çarpıcı etkisiyle birlikte oluşan bu kimlik krizini, Türkiye'nin yetmiş milyonluk nüfusu içinde kaç kişi yaşamıştır? Devletin tanımladığı kimlik ile Türklük ve Türk kimliği fikrini oluşturan unsurların tümü bugün ciddi biçimde sorgulanıyor. Son zamanlarda ortaya çıkan bu kimlik krizinin, yüzyıllardır devam eden, devletin azınlık politikalarının şekillendirilmesinde önemli rol oynayan ama ironik bir şekilde ülke nüfusunu Türkleştirme ve homojenleştirme çabalarını da

8 Bkz. *Asbarez*, 14 Şubat 2013, www.akunq.net

9 Peroomian, *a.g.y.*, s. 83.

baltalayan hoşgörüsüzlüğün bir sonucu olduğuna kuvvetle inanıyorum.

Düşünün, ya Türkiye devleti ve toplumu Müslümanlaştırılmış Ermenileri kucaklamış (Müslümanlaştırılmış Ermeniler gayrimüslimlere uygulanan ve kendi başına utanç verici bir uygulama olan soy kodu uygulamasından muaf tutulmuş) olsaydı, soykırımdan sağ kurtulan ve din değiştiren Ermenilere 'kılıç artığı' değil, İslam âleminin bir üyesi olarak görülseydi? Ya Müslümanlaştırılmış Ermeniler o can yakıcı ayrımcılığa ve süregiden eziyete maruz kalmasaydı? O zaman tamamen topluma entegre olurlar ve atalarından gelen, hatırladıkları veya unuttukları Ermenilik izinin, onlar için en ufak bir kıymeti kalmazdı.

Bir yandan ırksal hoşgörüsüzlük ile dinsel hoşgörüsüzlük arasındaki paradoks, öte yandan Türkiye'yi zorla homojenleştirme veya Türkleştirme politikası, Türklük kavramını tehlikeye atacak bir krize neden olmuştur. Katı Ermenilik ve Ermeni kimliği kavramı da aynı şekilde sorgulanmalıdır. Kitabımda bu kavramı, kimlik teorileri ile geleneksel kimlik anlayışları arasında karşılaştırmalar yaparak analiz etmeye çalıştım. Ermeni kimliğiyle ilgili olarak, "Her şeyden önce, Ermeni kimdir?" sorusuna yeni bir cevap bulmaya çalıştım – Ermeni bir ailenin çocuğu olarak doğan mı, Ermeni Kilisesi'ne mensup olan mı, Ermenice konuşan ve daha önce sıraladığım diğer kimlik unsurlarını haiz kişi mi? Müslüman Ermeniler, Ermeniliğin bu temel unsurlarından ikisini yitirmişlerdir. Taşıdıkları kimliğe ait unsurların yoğunluk derecesi, Ermeni kimliğiyle ilgili bugünkü anlayışımızla bağdaşmayan, hatta bize çelişkili gelebilecek bir yelpaze içinde yer alabilir. Peki, bu durumda onları Ermeni kabul edebilir miyiz? Edemezsek, Ermeni değillerse nedirler? Kendilerini Ermeni olarak hissediyorlarsa, ne derecede Ermeni olduklarına, Ermeni kabul edilip edilmeyeceklerine kim karar verecek?

Kitabımın Müslümanlaştırılmış Ermenilerle ilgili bölümünün sonuç kısmı da bir soruyla bitiyor. Yaptığım araştırma çok temel bir soruya götürmüştü beni: "Ermeni toplumu onları [Müslümanlaştırılmış Ermenileri] kabul etmeye ve kanatları altına almaya hazır mı?" Bu soruya hâlâ bir cevabım yok. Hem seküler, hem de dinî kesimin ileri gelenlerinden ve genel olarak Ermeni toplumunun çeşitli kesimlerinden duyduğum çelişkili ifadelerden, bu soruya ortak bir cevap çıkmıyor.

Türkiye'de bugün hüküm süren gerçeklik bağlamında, Türkiye'yi müreffeh bir topluma sahip, modern bir ülke yapacak tek şeyin, düşünen insanların ülke içinde çoğulcu bir demokrasinin inşası için verdikleri bireysel mücadeleler olduğu inancındayım. Böyle bir sosyopolitik yapıda, Türklük ve Türk kimliği olduğu kadar, dayatmacı 'tek millet, tek dil, tek din' sloganı da, Türkiye yurttaşlarının kimliğinin şekillenmesindeki, dolayısıyla tanımlanmasındaki ağırlıklı rolünü yitirecektir. Peki ama,

Türkiye bu dayatmanın kendi refahının ve mutluluğunun altını oyduğunu ne zaman anlayacak? Kemal Yalçın, "Ancak kimliğini özgürce taşıyanlar, içinde yaşadıkları devleti, ülkeyi gerçekten sever" sözünü söylerken azınlıkta mıdır?[10] Devletin sürdürmekte olduğu, mevcut Ermeni karşıtı kamuoyunu besleyen Ermeni karşıtı propaganda bunun önündeki temel engellerden biridir. Durumu, derin kök salmış, sürekli beslenen bu zihniyet ışığında değerlendirdiğimde, son on - on beş yıl içinde büyük toplumsal değişimler yaşanmış olmasına rağmen, bunun hâlâ çok uzak ve erişilmesi çok zor bir amaç olduğunu söyleyebilirim. Daha yakın zamanlarda, 2004'te Baskın Oran'ın, hazırlanmasında öncülük ettiği azınlık raporunda yer alan tahrik edici ifadeler nedeniyle "devlet kurumlarını aşağılamak"la itham edildiğini ve hakkında dava açıldığını unutmayalım. Raporda tahammül edilemeyen şeylerden biri de, 'üst kimlik' olarak, 'Türk' yerine, ırksal veya dinsel farklılıkları gözardı eden 'Türkiyeli' ifadesinin kullanılmış olmasıydı.[11] Türk Ceza Kanunu'nun 301. maddesinin destek ve koruması altındaki Türklüğe hakaret suçu, farklı ve devletin resmî anlatısı dışında düşünen özgür düşünürler ile ilerici entelijansiyanın üzerinde hâlâ Demokles'in kılıcı gibi sallanıyor.

Bu sunumda, Müslümanlaştırılmış Ermeniler konusundaki karmaşayı ve zorlukları aktarmaya, yalnızca Ermenilik kavramını veya çokbileşenli Ermeni kimliğini değil, Türklük fikrini, devlet tarafından tanımlanan Türk ulusal kimliğini de sorgulamaya çalıştım. Asıl amacım ise bu yirmi dakikalık sunumla sınırlı değil. Bu sunum sayesinde, hasretlerimin ve kâbuslarımın ülkesinde fiziken bulunmam ve entelektüel ilgilerimi paylaşan kişilerle bir araya gelmem söz konusu meseleye ışık tutacaktır elbette, ama daha önemlisi, korkularımı ve tereddütlerimi giderip sürekli olarak hayalini kurduğum bir hac yolculuğunu, kutsallıklarına saygısızlık edilmiş Ermeni kiliseleriyle ve soykırımdan sağ kurtulanların kaleme aldığı yüzlerce anıda ve başka ülkelere iltica eden Ermenilerin ikinci, üçüncü, hatta dördüncü kuşaklarına aktarılmış ızdırap ve hasretle bezeli kurgusal eserlerde ve şiirlerde capcanlı, özlem dolu cümlelerle tasvir edilen o güzel ve huzurlu Ermeni köylerinin ve kasabalarının harabelerini çıplak gözle görmemi sağlayacak hac yolculuğunu gerçekleştirmeme yardımcı olacak.

[10] *a.g.y.*, s. 79.

[11] *a.g.y.*, s. 27.